

Tütő László:

Gramsci és a gazdasági demokrácia kérdése

Igen különböző szempontok szerint történt már kísérlet az utolsó két évszázad társadalomelméleti-társadalomfilozófiai rendszereinek osztályozására, tipologizálására. A valószínűleg legáltalánosabb szintű osztályozás aszerint csoportosítja e nézetrendszereket, hogy a társadalom optimális szerveződését egymástól elkülönült szférákra tagoltan vagy osztatlanul, egységes folyamatként képzelik el. Az első típust liberális, a másodikat demokratikus paradigmának szokás nevezni. A liberális paradigma képviselői vagy valamelyik, vagy az összes társadalmi részterület /gazdaság, politika, jog, tudomány, művészet stb./ autonómiája mellett érvelnek. Azt vallják, hogy e terület /területek/ működtetése speciális szakszerűséget követel és szakintézményeket igényel. Az itt tevékenykedők /politikus, kereskedő, jogász, művész stb./ bizonyos szaktudás birtokában hivatásszerűen – Lukács György kifejezésével hivatáspecialitásként – foglalkoznak az adott szféra ügyeinek intézésével.

A múlt század első évtizedeiben fogalmazta meg David Ricardo a legmarkánsabban azt az álláspontot, hogy a nemzet számára legelőnyösebb a társadalom szerveződését a gazdaság működésére, a gazdasági szféra öntörvényűségére bízni. A nemzet célja – úgymond – a felhalmozás, és ezt a célt a piaci

automatizmusok valósítják meg a legeredményesebben. A piacon végbemenő szabad verseny következtében a munkabérek minimalizálódnak, és az improduktív /azaz profitot nem termelő/ foglalkozások a feltétlenül szükséges alacsony szintre redukálódnak. A piacgazdaságra jellemző állandó versengés gondoskodik arról, hogy a munka termelékenységé folyamatosan növekedjen, ezáltal a nyereség és a termelésbe tőkeként visszaáramló /fejlesztésre fordított/ pénzmennyiség maximalizálódjon.

A század közepén John Stuart Mill felfigyel a következő két – Ricardo által nem tapasztalt, illetve elméletileg nem feldolgozott – jelenségre. 1. A fizetőképes kereslet korlátozottságával nem számoló tömegtermelési mechanizmus túltermeléshez és így gazdasági válságokhoz vezet. 2. A nyereségmaximalizálásra való törekvés igen alacsony munkabéreket, ezért magát a tőkés rendszert veszélyeztető társadalmi feszültségeket eredményez. Mill szerint a termelő tőke bőségéből és a fizetőképes kereslet hiányából fakadó túltermelési válságokat csak az improduktív kiadások és a fényűzési fogyasztás növelésével, valamint a dolgozók magasabb bérezésével lehet elkerülni. Ez utóbbi egyúttal a társadalmi feszültségek oldását is elősegíti. Mill a törvényhozás feladatává kívánja tenni a társadalmi egyenlőtlenség jogi politikai eszközökkel történő mérséklését. A magántulajdonon

alapuló gazdasági rendszer és a polgári politikai struktúra védelmében elengedhetetlennek tartja a politikai szféra /az állami-kormányzati tevékenység/ autonómiájának megnövelését és azt, hogy a politikai állam bizonyos kérdésekben beavatkozzon a gazdaság önszervező folyamatába. Vagyis felismeri, hogy a gazdasági szféra liberális működtetése, a piaci mechanizmusok dominanciájának biztosítása – hosszabb távon – rákényszerül az állam és a politikai bürokrácia tevékenységére. Következésképpen: egy elkülönült, öntörvénye gazdasági szféra léte feltételezi egy elkülönült, öntörvényű politikai szféra kialakulását – a két terület egyidejű egymásrautaltságát és küzdelmét, azaz konfliktusos együttélését.

A munkásmozgalom történetében Eduard Bernstein az első jelentős teoretikus, aki a liberális paradigma hívévé szegődik. Szerinte az ipari civilizáció nem képzelhető el áruviszonyok nélkül és a túltermelés is kiküszöbölhetetlen jelenség e gazdálkodásban. Ugyanakkor a piaci viszonyok áttekinthetővé, egyre nagyobb biztonsággal számításba vehetővé válnak – lényegében ez jelenti a gazdaság működésének tervszerűvé tételét. A szocializmusnak – úgymond – nem a termelési, hanem az elosztási viszonyok megváltoztatását kell elérni: a megtermelt javak igazságos elosztását megvalósítani állami-politikai eszközök segítségével. A modern fejlődés – hangsúlyozza Bernstein – sok olyan intézményt hozott létre,

amely nem nélkülözheti a központi ellenőrzést – a szocialista állam az általános társadalmi érdekek érvényesülését hivatott biztosítani. Megítélése szerint a liberális intézmények továbbfejlesztése /köztük a választójog kiterjesztése/ vezet el a szocializmushoz. A gazdasági és a politikai funkciók ellátásának elkülönültsége szükségképpen. Mint fogalmaz: a szocializmus szervezett liberalizmusnak is nevezhető.

Sztálin elmélettörténeti érdekessége, hogy ő a politikai hatalom birtokában válik a vázolt paradigma képviselőjévé. Tevékenységét – lényegében Lenin halálától kezdve – közvetlenül alárendeli a politikai szféra öntörvényű logikájának. Ez az első időszakban a hatalmi monopólium megszerzését /ezért a politikai konkurenciaharc felszámolását/, utóbb a hatalmi monopolhelyzet folyamatos stabilizálását, konzerválását írja elő számára.

Ennek megfelelően Sztálin a gazdálkodásbeli, ideológiai, kulturális stb. kérdéseket a politikum eszközeként kezeli: az ideológiának közvetlen politikai, a kultúrának ideológiai /ennyiben mozgósító, szociálpedagógiai/, a gazdaságnak direkt hatalomlegitimáló szerepet szán. A társadalmi-polititikai helyzet és a mindenkori erőviszonyok függvényében váltogatja a gazdálkodással és az- alkalmazandó konkrét ideológiával kapcsolatos elveket. A hatalom megragadá-

sát követően a hadikommunizmus híve, később a hatalmi struktúra ismétlődő válságaira reagálva az áruterelés kiterjesztésének /NEP/, visszavételének /naturális tervutasításos rendszer/, majd elleti elfogadtatásának kezdeményezőjévé válik. "A szocializmus közgazdaságtani problémái a Szovjetunióban" című művében már arról ír, hogy a gazdaság saját törvényszerűségekkel bír, amelyek nem megváltoztathatók. Míg Bernsteinnél az öntörvényű gazdasági szféra társadalmi anomáliái /igazságtalanság, egyenlőtlenség/ miatt szükséges – a piacgazdaság megőrzésével – az elkülönült politikum /a politikai állam/ fennmaradása, addig Sztálinnál a politikai-hatalmi struktúra konzerválásának célkitűzése lesz megoldhatatlan a gazdasági öntörvényűség bizonyos restaurálása nélkül.

A ricardói, a milli, a bernsteini és a sztálini típusú társadalom-modellnek – minden különbségük ellenére – alapvető azonossága: a társadalom működését szférákra tagoltan /relatíve elkülönült, önlevű szférák formájában/ képzelik el. A demokratikusnak nevezett paradigma képviselői viszont olyan társadalm szerkezetben gondolkodnak, amely nem bontja fel a társadalmi életfolyamat egységét: a társadalom szerveződése az egyes részfunkciókat nem különíti el egymástól, és ellátásukat nem bízza formalizált logikájú – ezért bürokratikus szakapparátust igénylő – társadalmi szférák működésére.

Ellenkezőleg: valamennyi hagyományosan gazdálkodásbeli, politikai, kulturális stb. feladatot közvetlenül az érdekeltek, a dolgozó egyének és közösségek hatáskörébe utalja, ezáltal saját ügyévé teszi. E paradigma szemléleti keretein belül fogalmazódik meg – többek között – a marxi, engelsi, lenini, lukácsi társadalomkoncepció – és egyértelműen ide sorolódik Gramsci társadalomfilozófiája is.

1. Filozófiai alapelvek

Gramsci filozófiájának alapjellemezője; hogy következetesen a totalitás, világ-egész nézőpontját igyekszik érvényesíteni. Ezért egyidejűleg veszi figyelembe a valóság teljességét meghatározó különböző dimenziókat: a tapasztalati tényeket, e tényeknek strukturált totalítások által történő meghatározottságát, illetve történelmi folyamatok által való determináltságát, továbbá az emberi cselekvés valóságátalakító lehetőségeit. A totalitásszemléletből, valamint a gyakorlat /a céltudatos emberi praxis/ középpontba állításából adódik, hogy társadalomfilozófiájában centrális kérdés a jelen és a szándékolt jövő összekapcsolása. Megállapítása szerint lehetőség van a mindenkori jelen és a jövő szerves összekötésére: úgy kell megoldani a felmerülő konkrét problémákat /"kielégíteni a jelen égető szükségleteit"/, hogy e megoldások

egyúttal a célként kitűzött jövőt szolgálják: azt folyamatosan teremtsék és a jelenben előlegezzék. Elsősorban arra kíváncsi, hogy miképpen lehet gyakorlatilag előkészíteni és a fennálló társadalmi viszonyokhoz közvetíteni azt, amit a jövőben megvalósítani szeretnénk: hogyan lehet elérni, hogy tapasztalatilag jelen legyen, mintegy lüktessen a mindennapokban az, ami egy kívánt jövő irányába túlmutat az éppen adott társadalmi állapoton. Következő megfogalmazása némiképp választ ad a feltett kérdésre. "Az elérendő végső cél élő szimbólumának kell lennünk. Meg kell akadályozni, hogy a jelen gondjai teljesen lefoglalják a tudatot, egyetlen gonddá váljanak, amely leküzdhetetlen akadályokat emel a cél elérésének további lehetőségei elé." Vagyis úgy kell tevékenykedni a jelenben, hogy annak transzcendens elemei, a jövő irányába mutató mozzanatai is érzékelhetővé váljanak. Ezek a jövő irányába mutató mozzanatok hordozzák annak lehetőségét, hogy a történelmi folyamat során egy szándékolt jövővé összegeződnek, totalizálódnak. Ezt a logikát követve rajzolódik ki Gramsci érvelésében a tudatosan alakított történelem koncepciója. Marx elméletének lényegét abban látja, hogy az a tudatosság uralmát kívánja megvalósítani az emberiség jövőbeni történelmi folyamatában, és e tudatos történelemalakítás feltételeit – filozófiai szinten – adottnak tekinti. Gramscinál a teleologikus emberi praxis képességének /e képesség tényének/ elismerésével elvileg minősül

lehetségesnek a tudatos jövőformálás, azaz a szándékolt jövő távlati realizálása. Megfogalmazása szerint ehhez csupán a filozófia és a valóság egyesítésére van szükség: a kommunista társadalom – úgymond – nem más, mint a filozófia történelmi valósággá változtatása. Vázolt gondolatmenete megmutatja, hogy milyen elméleti garanciákat lát egy direkt célkitűzés, egy filozófiai előfeltevés gyakorlati megvalósíthatóságára.

A II. Internacionáléban uralkodó állásponttal szemben hangsúlyozza: vissza kell térni Marx felfogásához, amely szerint az embert körülvevő valóság megértésének egyik alapvető feltétele, hogy azt a cselekvő ember termékének tekintsük.

A történelmi materializmus törvényeit – állapítja meg Gramsci – nem spontán módon érvényesülő fátumként kell felfogni: ezek a törvények rá vannak utalva az emberi aktivitásra, a teleologikus emberi tevékenységre. A történelmi materializmusban deklarált összefüggések csak ennek az aktivitásnak az eredményeként mutatkoznak meg. Realizálódásuk tehát megköveteli gondolat és akció egységének létrehozását. Gramsci szerint a forradalmárok saját alkotásuknak tekintik a történelmet, ezért a jelenlegi korszakban arra törekszenek, hogy megteremtsék a proletariátusnak – azaz a politikai forradalomnak – a pillanatát. Vagyis – a II. Internacionálé

hivatalos irányvonalától eltérően – nem kívárlják a döntő cselekvésnek megfelelő politikai pillanatot, hanem szisztematikus munkával megteremtik azt. E céljukhoz igen különböző – mindenkor az adott erőviszonyoknak megfelelő –, éppen adekvát eszközöket keresnek. Az 1918-19-es Olaszországban például ilyen eszköznek tartja Gramsci a politikai kormányzat, a hivatalos polgári hatalom felelősségvállalásra való kényszerítését. A fennálló viszonyokért való polgári felelősségvállalással – úgymond – biztosítható az osztálydualizmus elméleti tudatosítása és nyílt konfliktusokhoz vezető mesterséges kiélezése. Az oroszországi forradalommal kapcsolatban pedig leszögezi: a bolsevikok a marxizmust nem doktrínának tekintik, hanem társadalmi tevékenységük szerves részeként mintegy élük a marxizmust. A cselekvő embert tartják a történelem fő tényezőjének és ennek megfelelően megkísérlik tudatosan teremteni azokat a feltételeket; amelyek egy új típusú társadalom irányába mutatnak.

Gramsci következtetése: a jövő valójában nem más, mint a jelenbeli akarat gyakorlati kivetítése. Ha tehát rendelkezünk egy megalapozható céllal, és gyakorlati feladatként kitűzzük e cél megvalósítását, akkor ez a cél – adekvát eszköz alkalmazása esetén – a tevékenységgé formált akarat közvetítésével mint történelmileg megvalósuló

jövő jelenik meg. Ebben az értelemben a jövő siettethető is – kétféleképpen. A szándékolt jövő siettethető tömegakarattal létrehozásával, illetve – ennek hiányában – kevesek koncentrált, intenzív akaratának a segítségével. Gramsci a következő alternatívát fogalmazza meg: egy társadalmi változtatást általában nagy létszámú tömeg harcol ki, de egy aktív kisebbség is képes lehet arra, hogy akaratát eredményesen keresztülvigye.

A mondottak függvényében különösen szükséges kiemelni, hogy Gramsci a céltudatos akaratot nem totálisan szuverénként, nem voluntarista módon fogja fel. Legalább annyi bírálatban részesíti a voluntarista nézetek, a szubjektív önkény híveit, mint a pozitivista tudomány, tehát a történelmi fatalizmus képviselőit. Számára az akarati aktusok materialista megalapozása három összetevő együttes meglétét feltételezi. 1. Világos célmegfogalmazást. 2. Az adott erőviszonyok, tehát a rendelkezésre álló, felhasználható erők ismeretét. 3. Azoknak az eszközöknek az ismeretét, amelyek közelebb visznek a célhoz. Többször is kiemeli: nem önkény, hanem sokak akarata az, ami a megfelelő feltételeket – a célkitűzés szempontjából kedvező feltételeket – létrehozza. Vagyis nála a cselekvő akarat kérdése szervesen összekapcsolódik a szükséges képességek megteremtésének kérdésével.

2. Kultúra-értelmezés

A tudatos történelmi változtatásokat előkészíteni hivatott egyik legfontosabb területként szerepel Gramscinál a kultúra. Élesen polemizál a hagyományos polgári kultúrafelfogással, valamint a II. Internacionálé – előbbivel rokon – kultúrafelfogásával. E koncepciókban a kultúra enciklopédikus tudást jelent /tények tömegét, empirikus ismeretek halmazát/ és a kulturált ember nem más, mint a "tények" megismerője, a lexikális ismeretek birtokosa. Művelődése során – eszerint – az embert mintegy megtöltik empirikus adatokkal. Ezáltal lesz kulturált. Gramscinál viszont a kultúra olyan további mozzanatot is tartalmaz, aminek következtében az egész fogalom a korábitól alapvetően különbözővé lesz. Valójában – állapítja meg – személyiségünk megszervezése és fegyelme a kultúra: olyan öntudat kialakítása, amely direkt módon átalakul cselekvéssé. Ebben az esetben a tények, az ismeretek, a tudás egy lázadás kiindulópontjaivá válnak. Tehát a kultúra fogalom értelmezésében világosan körvonalazott alternatíva mutatkozik: elkülönül egymástól az a kultúrafelfogás, amely passzív befogadóként kezeli az embert, valamint az, amely aktivitásra kívánja ösztönözni. Gramsci ironikusan jegyzi meg a passzív befogadásra redukált kultúrafelfogással kapcsolatban: benne a kultúrát /ezért a tudományt is/ egyfajta intellektuális kikö-

tőnek tekintik: olyan menedéknek, ahol az intellektusnak módjában áll saját szellemi erőinek örvendezni, azokat élvezni, de – mint nem társadalom-átalakításra orientált kultúra – semmilyen tényleges társadalmi hatékonysággal nem rendelkezik. /Abban az értelemben természetesen van társadalmi hatékonysága, hogy mivel tevőlegesen nem bírálja, ennyibe gyakorlatilag jóváhagyja, igazolja a fennállót./

Gramscinál tehát a pozitivista tudományfelfogással szemben az akaratnak – a tudással és tudománnyal összekapcsolt akaratnak – a lehetősége és szükségessége körvonalazódik. A pozitivista tudománykonceptióban – hangsúlyozza – egyfajta fatalizmus uralkodik, és a II. Internacionálé gondolkodóinál ez gazdasági fatalizmussá, a proletariátus tétlenségének doktrínájává válik. A parlamentarizmus és a bérharcokra korlátozódó szakszervezeti mozgalom valójában ennek a gyakorlati fatalizmusnak az intézményesülése. Gramsci megfogalmazása szerint a pozitivista marxizmus fűszerként szolgál minden nehezen emészthető ételhez, melyet tömegfogyasztásra szánnak. Ugyanakkor kiemeli, hogy az oroszországi változások ténylegesen megcáfolták a pozitivista tudományt: e változásokban közvetlenül megmutatkozik a pozitivista marxizmus korlátja. /Nyilvánvaló, hogy az 1917-es oroszországi fordulat döntő lökést adott Gramsci érvelése – illetve egész szemléletmódjának kialakulá-

sa – számára./ Egy leendő forradalom előkészítése érdekében szükségesnek tartja a hivatalos kultúra kritikáját és tudatos bomlasztását. E kritika és egy alternatív kultúra fokozatos megteremtése olyan tudati előkészítő elemek, amelyek segítségével a jövőben sikeres társadalom-átalakítás vihető végbe.

3. Az ideológia és a párt szerepe

Az eddig mondottakból is kiderült, hogy Gramsci elméletében a tudatnak és a tudatosságnak fontos valóságteremtő ereje van: a tudás átcsap cselekvésbe, és a cselekvés a valóság megváltoztatását eredményezi. Ezért ebben a logikában az ideológiának – és általában a tudatformálásnak – kitüntetett szerep jut. Gramsci alapvető célként kezeli egy pontosan meghatározott osztálytudat kialakítását. A változásban, a lázadásban érdekelték tényleges érdekeit – úgymond – elméletileg rendezett formában kell tudatosítani, aminek következtében kialakul egyfajta proletár osztálytudat /szocialista osztálytudat/. Gramsci az osztálytudat kategóriát nem közvetlen szociológiai értelemben használja – tehát a proletár tudat semmiképpen nem tekinthető azonosnak a bérmunkások tudatával. Nála ez a kifejezés konkrét elméleti és politikai értelmet kap. Szerinte az összes szocialista egyetlen

politikai osztályt alkot. Azok számítanak elméleti osztálytudat hordozóinak, képviselőinek, akik azonos szocialista elméletet vallanak a magukénak, és ennek jegyében cselekszenek. Az ilyen értelemben vett osztálytudat – mint helyzettudatosítás, érdektudatosítás – megteremtésének alapvető eszköze a nevelés és a propaganda. A propaganda segítségével – mondja – "gyökeresen meg lehet változtatni a dolgozók érzés- és gondolatvilágát". Ezáltal a dolgozó körében szocialista életelv és gyakorlat alakítható ki. Ezek pedig a hatalomátvételre, illetve a hatalomgyakorlásra való előkészítés, felkészítés nélkülözhetetlen mozzanatai. Úgy véli, hogy egy felismert összefüggésnek, egy elméleti igazságnak a pusztá ismételtetése is óriási jelentőséggel bír, mert ez a fajta ismételtetés – mint az adott összefüggés tudatosítása, belsővé szuggerálása – létrehozhat egy robbanásra kész lelkiállapotot azokban, akik érdekeltek a változtatásban. A felismerés, a tudatosított érdekelttség tehát cselekvéssé válik az emberekben.

Gramsci szóhasználatában ismételten visszatérő kategória az akarat, a tudat, és ezek cselekvésbe, aktivitásba történő átcsapása, átfordítása. Az ideológia történelemformáló funkciójával kapcsolatos szemléletmódját jól példázza, hogy szerinte a bolsevik forradalom sokkal inkább ideológiáknak az eredménye, mintsem ténylegesen meglévő objektív feltételeknek

– tehát gazdasági feltételeknek – a következménye. A bolsevikok – hangsúlyozza – a cselekvés nevében túllépnek a feltételeken. Gramsci – végső fokon Marxtól átvett – elméletileg-filozófiaiilag alapvetően fontos megállapítása: a tudat és az akarat anyagi erővé változik. Ez azt is jelenti, hogy materiális folyamatok átugorhatók, illetve megtakaríthatók a cselekvés szempontjából adekvát gondolatok létrehozásával, és e gondolatoknak a valóságot megváltoztató aktivitásba való átcsapásával.

Mindezt illusztrálja a következő idézet. A forradalmárok "meg vannak győződve arról, hogy a szocializmust minden pillanatban meg lehet valósítani. A forradalmi gondolat ... tagadja, hogy szükség van a szocializmus koncepciója és megvalósítása közötti összes közbülső fázis... teljes megtapasztalására. Elegendő, ha ezek a közbülső tapasztalatok a tudatban alakulnak ki – úgyis meghaladják őket, és tovább lépnek rajtuk. De ehhez fel kell ébreszteni az emberek tudatát, meg kell nyerni őket". Konkrétan arról beszél, hogy az oroszországi forradalom esélye éppen abban áll: a tömegek érdekeltek bizonyos történelmi folyamatok lerövidítésében. Vagyis – hála a gondolatnak, az ideológiának és a tudatnak – Oroszországban nem kell ugyanazokat az etapokat bejárni, amelyek például Angliában egymásra következtek.

A társadalmi folyamatok befolyásolásában Gramsci döntő szerepet szán a proletárpártnak. Szerinte a párt alapvető funkciója az egyébként spontán mozgalom szervezése, irányítása, egységesítése, a tömegek érékképzeteinek elméleti rangra emelése, osztálytudat kialakítása – egyáltalában a spontán ösztönöknek és érdekeltségeknek ütöképes társadalmi és politikai erővé formálása.

Ugyanakkor Gramsci egyértelműen a tömegmozgás, a mozgalmoszerűség álláspontjára helyezkedik. Lényegében egy alulról szerveződő társadalmasodás, egy civil társadalmi szerveződés lehetőségeit kísérli meg körvonalazni és előnyben részesíteni. Megállapítása szerint a párt konzervatívvá válik, mihelyt a maga szervezeti formáiba próbálja belekényszeríteni a forradalmat. A tömegek mozgása, spontán megmozdulása – a közvetlen érdekeltség folytán – sokkal nagyobb lehetőségeket nyit, mint amelyek egy megfegyvelzett, pártszervezetbe szorított mozgásban realizálódhatnak. Mindamellettt ezzel kapcsolatban szükségesnek tartja hangsúlyozni: a párt az osztálytudat megtestesítője kell legyen, mert ellenkező esetben csak a tömegek után kullog: nem vezeti őket, hanem azok vonszolják maguk után.

Tehát egy jól kitapintható, kétirányú érvelést lehet tapasztalni a Gramsci-féle pártfelfogásban. Egyrészt fontosnak

ítéli a központi szervezést, valamint a lehetőségek, célok, eszközök elméleti tudatosítását, másrészt viszont semmiképpen sem akarja elnyomni, lemetszeni az alulról jövő kezdeményezéseket – éppen ezek irányítása, koncentrációja a párt döntő feladata.

Gramsci demokratikus centralizmus koncepciója egyértelműen Leninhez kapcsolódik. E koncepció abban az értelemben demokratikus, hogy a spontán, az önszervező mozgalmakon nyugszik, az alulról jövő kezdeményezésekre épül. Centralizmusa pedig abban áll, hogy híve a mozgalom nemzeti méreteken, illetve nemzetközi méreteken való összefogásának – de szigorúan önszervező; azaz nem bürokratikus módon való összefogásának. Így érthető, hogy Gramsci többször bírálja a centralizálás mechanikus felfogását. Erre a felfogásra – mutat rá – az jellemző, hogy a központi bizottság, illetve a végrehajtó bizottság cselekszik az egész párt helyett.

4. A szocializmushoz való politikai átmenet

Gramsci megfogalmazása szerint a politikai állam végső fokon nem más, mint a gazdasági szervezet "cicomája" – létezése azt mutatja, hogy nem a dolgozók uralják és birtokolják a termelés nemzeti eszközeit. Fennállásának is ez

a feltétele és határa. A politikai állam – írja – "annál hamarabb fog felbomlani, minél gyorsabban szerveződnek a dolgozók társadalmilag fegyelmezetten és összetartóan" a munka által egyesített csoportokba, melyek "egymás közt koordináltak és rendszerezettek a termelés követelményei szerint: a részlegektől a gyárig, a városig, a tartományig, egyre szélesedő egységben".

Úgy ítéli meg, hogy a korai gyáripari időszakban a politikai hatalom és a közvetlen termelés szerves kapcsolatban volt egymással: a tőke a termelésbe beágyazottan működött. A monopolkapitalizmus időszakára viszont a tőke gazdasági tevékenysége és politikai képviselése /a termelés és a közvetlen hatalomgyakorlás/ elkülönült egymástól: a politikai államot egy – eredetét tekintve – kispolgári bürokrácia igazgatja, amely politikai osztállyá válva a nemzetgazdaságot "megcsapoló", parazita tényezőként jelentkezik.

Gramsci a termelés és a hatalom újraegyesítési lehetőségét a termelők által irányított társadalomszervezés létrehozásában látja. Véleménye szerint ez lehetővé teszi, hogy "a rend, pontosság, rendszeresség – amelyek éltetik a gyárat – átszójék a gyárak, a városok, a nemzetek közötti kapcsolatokat is".

Azt a társadalomszerveződést, amelyben a hagyományos gazdasági és politikai terület egyesítése bekövetkezik, a Párizsi Kommün mintájára képzelem el. A szocialista társadalomban és a szocializmusba való politikai átmeneti időszakban /a hatalom megragadását követő proletárdiktatúra időszakában/ mind a politikum területén, mind a gazdálkodás területén egyfajta kommüntípusú tanácsrendszer lehetőségével számol. Megállapítása szerint ez a tanácsrendszer módot nyújt arra, hogy a tömegek kezdeményezései érvényesüljenek, valamint hogy ezeknek a kezdeményezéseknek a felelőssége magukra a kezdeményezőkre háruljon. Ily módon a tömegek közvetlenül érdekeltté válnak a társadalmi öntevékenységben.

Gramsci lényegében a tanácsszervezet segítségével próbálja megragadni az átmeneti korszak társadalmának működését: a proletárállam szerveződését alapvetően ilyen tanácsok rendszereként fogja fel. A hatalom megragadását követő proletárdiktatúra politikai államát elhaló államnak tekinti – elmélete szerint a szocializmus már állam nélküli társadalomnak tekintendő. Ugyanakkor az állam megmarad Gramscinál abban az értelemben, ahogy az Leninnél az "Állam és forradalom"-ban szerepel. Vagyis mint a gazdálkodás speciális intézménye, egyfajta nemzeti kereteket összefogó szervezete. A politikai állam felszámolódik, de mivel a termelő egységek összefogása, öncentralizálása makroméreteket kell, hogy öltson

/tehát nemzeti méretekben kell, hogy egységesüljön a termelői és gazdálkodói tevékenység/, egy bizonyos értelemben a gazdasági állam tovább él.

Gramsci következetesen arra törekszik, hogy az átmeneti korszakban mozgalom-jellegű maradjon a társadalom szerveződése. Abban az esetben, ha a társadalom tanácsrendszer formájában szerveződik, akkor "a hatalom gyakorlása nem a hivatalnokok elkülönült rétegével" történik, hanem a tömeg közvetlenül maga gyakorolja a hatalmat. Elképzelése szerint ennek már a politikai átmenet időszakában be kell következnie. Ebben a logikában tehát a hivatásos politikusok apparátusa felszámolódik.

A politikai állam ilyenfajta szerveződése azért is fontos Gramsci elméletében, mert az önkormányzat, az öngazgatás elsődleges tanulási lehetőség a tömegek számára, és így a proletárállamon belül is megőrződik a mozgalomjelleg. Ezzel kapcsolatban emeli ki, hogy az oroszországi szovjetek eredeti formájukban nem zárt intézményt képeztek, hanem nyitott struktúrájú társadalomszerveződésként, önszervező intézményként működtek. A későbbiekben viszont a szovjetek rendszerében egyfajta bürokratizálódás és kasztosodás jelei kezdtek mutatkozni: a kora-sztálini korszak e jellegével Gramsci kritikusan szembe fordul. Hangsúlyozza,

hogy nem a tömegek spontaneitása, tehát nem a tömegek öntevékenysége, hanem a felettük való parancsolás az utópia egy olyan társadalomban, amely önkormányzati autonómiát kíván megvalósítani. Szavai szerint mihelyst nem különül el a dolgozók érdekeitől a politikai tevékenység, a hatalomgyakorlás és a politikailag tevékenykedő érdekeltek maguk is részt vesznek a hatalomgyakorlás műveletében, akkor mindannyian egyazon kormányapparat, egyazon politikusi gárda tagjai, és képesek ellátni azokat a feladatokat, amelyek hagyományosan elkülönült politikai funkcióként szerepelnek. Gramsci kiemeli, hogy ebben a folyamatban a párt nem gyám, hanem eszköz: végső fokon az önkormányzati társadalom megteremtésének céljára való orientálás eszköze.

Gramsci úgy ítéli meg, hogy már a tőkés korszakban olyan alternatív, a dolgozók távlati értekeit képviselő és érvényesítő szervezeteket kell létrehozni, amelyek nem beilleszkedni próbálnak a fennálló rendszerbe, hanem radikálisan túllépni rajta. Ezért kap nála hangsúlyt az alternatív kultúra és a radikális forradalmi párt kérdése, és – mind elméleti, mind gyakorlati programjában – ezért tesz szert kiemelt jelentőségre a termelésben a munkástanácsok, illetve a munkásönigazgatás intézményeinek rendszere. A korabeli üzemi tanácsokat, munkástanácsokat úgy fogja fel, mint forradalmi akcióra való társulásokat, melyek lényegesen

különböznek a hagyományos szervezetektől: a pártoktól és a szakszervezetektől. A pártba és a szakszervezetbe az ember belép és amikor úgy gondolja, kilép belőlük – a kapcsolat felbontható. A munkástanácsok viszont, amelyek a termelési feladatokra szerveződnek és a termelési feladatok ellátásába közvetlenül beágyazódnak, nem felbontható; nem felmondható kapcsolatokat jelentenek.

Gramsci egész társadalomfelfogását egy tágon értelmezett gazdálkodásbeli logika határozza meg: az egyének a termelési feladatok ellátására társulnak, és ezáltal olyan materiális érdekeltségek és kapcsolatok alakulnak ki közöttük, amelyek nem pusztán ízlés dolgává teszik az összetartozást. Ezek a szükségképpeni kapcsolatok – Gramsci szerint – kialakítanak egy sajátos új tudatot /a kollektív egymásrautaltság tudatát/ és ennek megfelelő gyakorlatot. Elképzelése szerint a tényleges hatalomhoz vezető út a munkás és paraszt tanácsok rendszerén alapul, amelyek egyfajta szocialista kormányapparátusként is működnek: "mind az ipari hatalom, mind a politikai hatalom kormányát képezik". Termelési demokráciájuk – történelmileg – lehetővé teszi a politikai állam és az elkülönült gazdasági szféra felszámolását. Mindezzel összefüggésben érdemes idézni Gramsci következő mondatait: "A szocialista állam potenciálisan már megvan azokban az intézményekben, amelyekben az elnyomott dol-

gozó osztály társadalmi életet él. Összekapcsolni, összehangolni és egy egységes hierarchikus rendszerbe elrendezni ezeket az intézményeket, erősen centralizálni őket, a kellő mértékig tekintetbe venni autonómiájuk és sajátosságuk megőrzését – már most azt jelenti, hogy meg kell teremteni az igazi munkásdemokráciát, amely határozottan és hatékonyan szembeszáll a burzsoá állammal, már most kész a burzsoá állam felváltására... A munkásdemokrácia rendszere /az ezzel egyenértékű paraszti szervezetekkel kiegészítve/ a tömegek megszervezésének állandó formája, fegyelmezi őket, a politikai és közigazgatási tapasztalatok nagyszerű iskolája, kivétel nélkül minden dolgozót bevon a társadalmi tevékenységbe".

Gramsci egyrészt különbséget tesz a hatalomátvételt követő forrongás, politikai harc, politikai átmenet időszaka és a szocializmus mint új gazdasági társadalomalakulat között. Másrészt – elméletileg példamutató módon – szervesen össze is kapcsolja őket: az átmenet során kell kikísérletezni és engedni letisztulni a gazdálkodás és a társadalomszerveződés életképesnek bizonyuló, magukat szocialistaként igazoló változatait, vagyis mindazokat a formákat és megoldásokat, amelyek kiteljesedése és társadalmi méretekben uralkodóvá válása jelenti a szocialista társadalomalakulat kezdetét. Konceptiójában a proletárdiktatúra egyik alapvető feladata, hogy kidolgozza "azokat a szocialista formákat, amelyekben végül is a forradalomnak le kell higgadnia, hogy harmonikusan tudjon továbbfejlődni".

5. Gazdasági kérdések

Gramsci megállapítása szerint a verseny, a versengés kollektív keretek között is fenntartható és fenntartandó; sőt azt kifejezetten elő kell segíteni. Az egyéni kezdeményezést az új körülmények között fel lehet váltani a kezdeményezések szervezésével, azaz szervezett kezdeményezéssel /pontosabban a kezdeményezések szervezetté tételével/. Ez a szisztéma az egyének között, a dolgozók között folyamatosan kialakít egyfajta közös munkát, amelyben mindenkinek világos feladata van, és így a mindennapi tevékenység során létrejön a termelésbeli, gazdálkodásbeli felelősség gyakorlata. A munkáskollektíva érdekelt abban, hogy élénkítse a versenynek ezt a formáját. Tehát Gramsci koncepciójának fő pillérei: verseny, kezdeményezés és az ezekből fakadó felelősség. A "gyári tanács a munkásokra hárítja a közvetlen felelősséget a termelésért". Ennek következtében nem válik el az irányítás és a végrehajtás funkciója: a munkástanácsok és a közvetlen termelők mind a hagyományos gazdálkodásbeli, mind a hagyományos irányítási /vagyis a tágran értelmezett politikai/ funkciókat átveszik, és egyesítik azokat. Ettől várható – Gramsci megítélése szerint – a munka, a termelési tevékenység javulása, illetve egy bizonyos fajta érdekeltség az önkéntes fegyelemben. A tanácsok, a termelőegységek centralizálása önszervező formában képzelendő el, tehát egy eredeti értelemben

vett demokratikus centralizmus formájában. Az így felfogott centralizálás ökonómiai előnye, hogy a gyártási titkok megszűnnek, a különböző munkamódszerek közkinccsé válnak és az új felismerések általánosan elterjednek. /További előny, hogy abban az esetben, ha a termelők maguk határozzák meg tevékenységüket, ezt saját anyagi felelősségükre teszik, és így abban is érdekeltek, hogy az adminisztráció csökkenjen: kihasználják az önadminisztrálás lehetőségét, és tényleges igényeik szerint szabják meg az alkalmazott hivatalnokok számát./ A termelés területén egyfajta kiegyenlítődség lehetőségével számol Gramsci, amennyiben a helyi tapasztalatoknak országos méretekben való elterjesztését teszi lehetővé az üzemi tanácsok rendszere. A gazdaságosságnak, tehát a gazdálkodásbeli előnyöknek egy további lehetősége az, hogy a henyéltől megszabadulnak, mivel csak olyanokat alkalmaznak, akikre ténylegesen szükségük van a termelési folyamat során. Gramsci szerint végső soron olyan helyzet alakul ki, amelyben mindenki kénytelen az általa végzett társadalmilag hasznos munkából megélni, mindenki munkára kényszerül.

Említettem, hogy Gramsci koncepciójában a gazdasági államot fenn kell tartani – "mint egy ország gazdasági szervezetének ipari elemét". Gramsci számára a jövő állama elsősorban mint gazdasági egység jelenik meg. Elképzelése sze-

rint a politikai átmeneti időszakban és a szocializmusban a hatalom magában a gazdasági intézmények rendszerében ölt testet, és nem különül el önálló politikai intézményrendszer formájában. Gazdasági /termelési/ demokrácia esetén tehát a hatalom kérdése közvetlenül a termeléshez kapcsolódik, abból ered.

Ebből is látható, hogy Gramsci a pusztán politikai demokráciával szemben egy olyan demokrácia lehetőségét és fölényét próbálja kiemelni, amely – mint rámutat – a polgári demokráciában nem demokratikusan működő területet, a gyárat /és egyáltalában a gazdálkodást/ is demokratikusnak nevezhető módon a közvetlenül ott tevékenykedők ellenőrzése és irányítása alá helyezi. Ez lehetővé teszi, hogy a nemzetgazdaság működtetése azoknak a fennhatósága alá kerüljön, akik annak terhét és előnyeit viselik. Maguk a dolgozók, a közvetlen termelők élvezzék a jobb gazdálkodás előnyeit, és szenvedjék meg tévedéseik következményeit. Ebben az értelemben az szerveződés a gazdálkodásban fontosabb, mint bármilyen direkt gazdaságossági mozzanat. Az önszerveződéshez kapcsolódhat áruközvetítés és kapcsolódhat más típusú közvetítés. Az elképzelés lényege: maguk a közvetlenül érdekelték döntsenek arról, hogy számukra melyik a legelőnyösebb termelési eljárás, pontosabban módjukban álljon a saját rovásukra kikísérletezni azt, hogy melyik a számukra

optimális megoldás. Ez a helyzet akkor jön létre, ha nem egy elkülönült politikai szféra és nem egy öntörvényű gazdaság logikája érvényesül külsődleges hatalomként a termelők felett. Ennyiben a Gramsci-féle elképzelés a modern nagyipar bázisán és a modern társadalomszerveződés ismeretében direkt módon kapcsolódik egy jóval korábbi időszakban Marx és Engels által megfogalmazott társadalomfilozófiához. A Gramsci-féle elméleti nyitás másik jelentősége, hogy nemcsak az elmaradott Oroszország keretei között, hanem egy fejlett ipari technológiával rendelkező, nyugat-európai típusú társadalom keretei között is hasonló metodológiával próbálja meghaladni a fennállót. Tehát elvileg lehetségesnek tartja azt, amit például Bernstein nem tart lehetségesnek: hogy ne specialisták, hanem maguk a dolgozók, maguk a közvetlenül érdekeltek intézzék a politika és a gazdaság ügyeit. A következőképpen fogalmaz: elvbarátaim tudatában már ott lüktet "az eljövendő társadalomnak az élete... És ebben a társadalomban a felelősség nem a kevesek osztályrésze, ebben minden ami bekövetkezik nem a véletlen akaratóból, a fatalitás erejéből következik be, hanem az állampolgárok értelmes tevékenységének eredményeként".